

روش‌شناسی تفسیر موضوعی در روایات اهل بیت علیهم‌السلام

علی‌راد^۱

مسعود حسن‌زاده گلشانی^۲

چکیده

تفسیر موضوعی، عهده‌دار استخراج و اکتشاف نظریه قرآنی از مجموعه‌ای از آیات است. میزان گسترده‌ای از روایات تفسیری پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام مبتنی بر این رویکرد، ارائه شده است. تحلیل روش‌شناختی این روایات، موجب آشکار شدن زوایای دیگری از تفسیر موضوعی شده و امکان به کارگیری این روش‌ها را در قرآن، فراهم می‌نماید. در این مقاله، ضمن تحلیل روایات اهل بیت علیهم‌السلام، در تفسیر موضوعی، گونه‌ها و ویژگی‌های روش ایشان تبیین شده است. روش‌های به کار رفته در روایات تفسیر موضوعی، در دو زمینه قابل بررسی است: نخست، راه‌کارهای دستیابی به آیات استنادی ائمه توسط افرادی که توان تعامل آنها با قرآن، پایین‌تر از سطح معصومان است؛ و دیگری تبیین و جمع‌بندی این آیات جهت دستیابی به نظر قرآن.

در این راستا جستجو از طریق کلید واژه، جستجوی مفهومی، آگاهی از اطلاعات پیرامونی آیات و استنتاج آیات، کارآمد است.

کلید واژه‌ها: روایات تفسیر موضوعی، روش‌شناسی، گردآوری آیات، استنتاج، نظریه

تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام.

۱. استادیار دانشگاه تهران (پروفسور فارابی) ali.rad@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری دانشگاه قرآن و حدیث.

مقدمه

یکی از اقداماتی که می‌تواند علم تفسیر و بویژه تفسیر روایی را گامی به جلو پیش برد، روش‌شناسی روایات تفسیری بر اساس گونه‌شناسی آنهاست. این امر موجب می‌شود روش اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر، استخراج شود و امکان به کارگیری آن در سراسر قرآن، فراهم گردد. از جمله این گونه‌ها تفسیر قرآن به قرآن است که به شیوه‌های مختلفی انجام می‌شود. در این میان، تفسیر موضوعی از فراوانی قابل توجهی در میان روایات حکایتگر تفسیر قرآن به قرآن، برخوردارست. این رویکرد تفسیری، عهده‌دار استخراج و اکتشاف نظریه قرآنی از مجموعه آیات در یک موضوع یا مسئله است. مراجعه به میراث مفسران و محدثان نیز حاکی از استمرار به کارگیری این شیوه تفسیری و تألیف کتاب‌هایی در این زمینه است. برای نمونه احکام القرآن محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶ ق) که آن را از ابن عباس روایت کرده (ابن ندیم، ۱۳۹۸ ق، ج ۱، ص ۵۷)، خمسمئة آية في الأحكام از مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰ ق) (ابن ندیم، ۱۳۹۸ ق، ج ۱، ص ۲۵۳)، ما نزل من القرآن فی أمير المؤمنين از ابو موسی هارون بن عمر بن عبد العزیز^۱ (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۴۳۹)، مواردی از رویکرد روایی شیعه در تفسیر موضوعی است. افزون بر آن، فقه القرآن هبة الله راوندی (م ۵۷۳ ق)، کنز العرفان فاضل مقداد (م ۸۲۶ ق) و زبدة الیقان محقق اردبیلی (م ۹۹۳ ق) و بحار الأنوار علامه مجلسی،^۲ نمونه‌هایی از رویکرد اجتهادی تفسیر موضوعی هستند.

به رغم وجود چنین پیشینه‌ای، روایات حکایتگر تفسیر موضوعی که الگو و منشأ پیدایش این شیوه بوده است تا کنون از حیث روش، مورد بازکاوی جدی و گسترده‌ای قرار نگرفته است. در این مقاله به تبیین تفسیر موضوعی می‌پردازیم و روش‌های به کار رفته در روایات اهل بیت علیهم‌السلام را بررسی می‌نماییم.

تفسیر موضوعی

در مورد تعریف تفسیر موضوعی، نظریات متفاوتی از جانب قرآن‌پژوهان ارائه شده است (رک: مسلم، ۱۴۲۶ ق، ص ۱۷ و یدالله‌پور، ۱۳۸۳، ص ۱۲-۱۵). وجه عمده در تمایز این تعریف‌ها، خاستگاه موضوع در این عنوان است. در حوزه شیعی، شهید صدر - که نقش مهمی در تبیین این رویکرد

۱. نجاشی او را از اصحاب امام رضا علیه‌السلام دانسته است.

۲. علامه مجلسی در ابتدای هر یک از فصول بحار الأنوار، آیات مربوط به آن موضوع را جمع‌آوری نموده و در برخی موارد، نظر مفسران مهم را نقل کرده و در تفسیر آن آیات کوشیده است (برای اطلاعات بیشتر، رک: ایزدی مبارکه، ۱۳۷۶، ص ۳۷۳).

تفسیری دارد - ، خاستگاه موضوع را برون قرآنی و برخاسته از واقع و بطن جامعه می‌داند (ر.ک: صدر، المدرسة القرآنية، ص ۲۸). در مقابل، تعریف‌هایی که بیشتر از جانب اهل سنت مطرح شده، به خاستگاه درون قرآنی موضوع، نظر دارد (ر.ک: توفیق، ۱۴۲۱ق، ص ۸-۱۲). تحلیل نمونه‌های روایی، حاکی از آن است که خاستگاه موضوع، هر دو عرصه مذکور را شامل می‌شود. بر این اساس، تفسیر موضوعی عبارت است از «تبيين روشمند دیدگاه قرآن در باره موضوعی معین». این تعریف که برخاسته از نمونه‌های روایی است، با تعریف سایر قرآن‌پژوهان نیز هم‌خوانی دارد^۱ (برای نمونه ر.ک: حکیم، ۱۳۸۵، ص ۳۴۴-۳۴۶).

توضیح اجمالی این روش بدین گونه است که پس از گردآوری و تفسیر آیات ناظر به موضوع، از عرضه و سنجش مفاهیم آیات با یکدیگر، آموزه یا نظریه قرآنی آشکار می‌گردد (ر.ک: حکیم، پیشین، ص ۳۴۶، رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۳۸۱). این روش، مبتنی بر این ویژگی قرآن ایجاد شده است که «قرآن، کمتر به موضوعی یک جا و در کنار هم پرداخته است؛ بلکه در مناسبت‌ها و موقعیت‌های مختلف طی بیست و سه سال، آرام آرام، شکل گرفته و در هر بخش به موضوعات متنوعی پرداخته است. حاصل این گونه شکل‌گیری، توزیع موضوعات در سراسر متن است. حال اگر کسی بخواهد معنا یا مطلب خاصی را از قرآن جستجو و کشف نماید، باید نگاهی جامع به کل قرآن داشته باشد» (مطیع و همکاران، ۱۳۸۸ش، ص ۷-۲۶).

تفسیر موضوعی، گونه‌ای معین از تفسیر قرآن به قرآن است. به رغم تفاوت آرا در این باره (ر.ک: جلیلی، ۱۳۸۷ش، ص ۷۸-۹۹)، تحلیل نمونه‌های روایی تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر موضوعی، گزینش نظر مذکور را در پی دارد. در تفسیر قرآن به قرآن، دو فقره از قرآن با یکدیگر تعامل و گفتگو دارند. گاهی این تعامل و گفتگو، دلالتی است، بدین معنا که با بهره‌گیری از آیه‌ای، دلالت آیه دیگر تبیین می‌گردد. به طور نمونه، معنای یک لفظ از قرآن به وسیله آیه دیگر، روشن می‌شود. این تعامل دلالتی آیات، گاهی حداکثری است، بدین معنا که آیه مفسر به تقیید یا تخصیص آیه مفسر می‌پردازد. گاهی نیز تعامل دلالتی، به نحو حداقلی است، بدین صورت که آیه‌ای از قرآن به تأیید، تأکید و مواردی از این قبیل در آیه‌ای دیگر می‌پردازد. تعامل حداقلی، بیشتر در بخش‌هایی از قرآن که از حیث مضمون یا ساختار جمله نظیر یکدیگرند، رخ می‌دهد. در مقابل تعامل دلالتی، تعامل مفهومی قرار

۱. به نظر نگارنده، تفاسیر موضوعی که به اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن یا مقاصد دسته‌ای از آیات می‌پردازند - و در تعریف بیشتر اهل سنت بدان‌ها اشاره شده است - گرایش از تفسیر موضوعی لحاظ شده و در تعریف مختار، به طور مستقیم، بدان اشاره نشده است.

دارد. در تعامل مفهومی پس از روشن شدن دلالت هر یک از آیات قرآن، همکاری و تعامل این آیات، زمینه فهمی جامع از نظر قرآن را فراهم می‌کند.

به نظر می‌رسد تفسیر موضوعی که از نوع تفسیر قرآن به قرآن نباشد، وجود ندارد. همچنین یافتن تفسیر قرآن به قرآنی که آیات مطرح شده در آن به نوعی ناظر به یک مطلب و موضوع خاص نباشد، مشکل است. بنا بر این، باید گفت: تفاوت این دو از حیث رویکرد است. اگر مفسر در صدد استخراج نظر جمعی قرآن باشد، عمل او، تفسیر موضوعی است؛ اما اگر مفسر در راستای فهم بخشی از قرآن، از آیه یا آیات دیگر استفاده کند، عنوان قرآن به قرآن، مناسب عملکرد اوست.

روش‌شناسی

در تفسیر موضوعی، پس از مشخص شدن موضوع، که در واکنش به یک سؤال یا مسئله روی می‌دهد، آیات مرتبط، ارائه و تبیین می‌گردند. با بررسی تعداد قابل توجهی از روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) روش‌های به کار رفته در آنها را تبیین می‌نماییم.

الف) گردآوری آیات

در اولین گام، نحوه دستیابی به آیات استنادی معصومان (علیهم‌السلام) را بررسی می‌نماییم تا روشن شود در موارد مشابه، فردی غیر از معصوم (علیهم‌السلام)، چگونه می‌تواند به این آیات دست یابد؟ در این راستا به روش‌هایی که از طریق آنها امکان دستیابی ما به آیات، میسر و سهل می‌گردد، می‌پردازیم.

۱. واژگان کلیدی

در روایات، همواره بین موضوع مطرح شده و آیات ارائه شده، ارتباطی حدّ اکثری در واژه‌های کلیدی برقرار است. در واقع الفاظ و واژگان، کلید ارتباط با محتوا و مفاهیم قرآن است. از این رو، در صورتی که با زبان و ادبیات به کار رفته در قرآن، آشنا و تا حدودی مأنوس باشیم، می‌توانیم از کلید واژه‌های مناسب جهت دستیابی به آیات مورد نظر، بهره‌بریم. این کلید واژه‌ها، سر نخ‌هایی هستند که ما را به آیات مرتبط با موضوع می‌رسانند. نتایج جستجو در روایات مورد بحث، حاکی از آن است که علاوه بر آن که با استفاده از عنوان موضوع می‌توان آیات مورد نظر را جستجو نمود، قواعد معناشناسی نیز کاربرد فراوانی در دستیابی به آیات مرتبط، دارا هستند. به برخی از این قواعد و کاربردها در روایات تفسیر موضوعی، اشاره می‌شود.

واژه کلیدی، هم‌معنا با موضوع

در برخی روایات، آیه، حاوی لفظ یا ترکیبی هم‌معنا با الفاظ موضوع است. از این رو با استفاده از این الفاظ و ترکیبات می‌توان به آیات مربوط، دست یافت.
امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

ایمانی که خداوند بر دل واجب ساخته، اقرار، معرفت، وفاداری و رضاست و تسلیم بودن به این که معبودی جز او نیست، شریکی ندارد و معبودی یکتاست و همسر و فرزندی اختیار نکرده است و به این که محمد، بنده و فرستاده اوست، و اقرار به پیامبر صلی الله علیه و آله یا کتابی که از سوی خدا آمده است. این است اقرار و معرفتی که خدا بر دل، واجب ساخته و وظیفه او همین است. و همین تفسیر سخن خداست که فرمود: «إِلَّا مَنْ أٰكْرِهٖ وَ قَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّ بِاِلْيَمَانٍ وَ لٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِاَلْكَفْرِ صَدْرًا»^۱ و فرمود: «اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ»^۲ و فرمود: «الَّذِيْنَ قَالُوْا اٰمَنَّا بِاَقْوَابِهِمْ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ»^۳ و فرمود: «اِنْ تَبَدُّوْا مَا فِىْ اَنْفُسِكُمْ اَوْ تَخَفُوْهُ يَحٰسِبِكُمْ بِهٖ اللّٰهُ فَيَعْفُرُ لِمَنْ يَشَآءُ وَ يَعَذِّبُ مَنْ يَشَآءُ»^۴ این است اقرار و معرفتی که بر دل، واجب کرده و هموست کار دل و هموست رأس ایمان. (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱ ص ۳۰۲).

در روایت یاد شده، امام صادق علیه السلام در صدد بر شمردن وظایف قلب، از اقرار و معرفت قلبی به عنوان وظیفه قلب، یاد نموده و آن را رأس ایمان می‌داند. ایشان در این راستا، چهار آیه از قرآن کریم را ارائه می‌نماید:

دو آیه نخست، اشاره به آیات ایجابی مرتبط با موضوع است. آیه ۱۰۶ سوره نحل، اشاره به رخصتی است که از جانب خداوند به افرادی که تحت فشار و شکنجه دشمنان (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴ ص ۱۳۲) تظاهر به کفر نموده‌اند، اما قلبشان مالا مال از ایمان است، اعطا شده است (مکارم و همکاران، ۱۳۷۴ش، ج ۱۱، ص ۴۱۹؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۲۳۶ - ۲۳۷). مراد از «قَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّ بِاِلْيَمَانٍ» نیز این است که اعتقاد و یقینشان به خدا تغییر ننموده و شگگی در ایمانشان راه نیافته است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۱۳ ص ۲۳۷ و ج ۱۲ ص ۱۸۲). عنوان «معرفه» که چند بار در روایت

۱. نحل: ۱۰۶. ﴿جَزَّ كَسٰنِيْٓ كِهٖ تَحْتِ فِشَارٍ وَّ اَقْعَ شَدَّ اَنْدَ، دَر حَالِيْ كِهٖ قَلْبِشَانِ اَرَامٍ وَّ بِاِیْمَانِ اَسْتِ؛ اَمَّا كَسَانِيْ كِهٖ سَيْنَهٗ خُوْدَ رَا بَرٰی پَذِيْرَشِ كَفْرٍ گَشُوْدَهٗ اَنْد...﴾.
۲. رعد: ۲۸. ﴿هَمٰنَا بِهٖ يَادُ خُدَا، دَلْهَا اَسُوْدَهٗ گَرْدِنْدَ﴾.
۳. مائده: ۴۱. ﴿اَنْهٰیٓ كِهٖ بِهٖ زَبَانَ گَفْتِنْدَ، اِیْمَانَ اُوْرْدِيْمَ وَّ بِهٖ دَلَّ اِیْمَانٍ نِيَاوْرْدَهٗ اَنْدَ﴾.
۴. بقره: ۲۸۴. ﴿اِگَر اَشْكَارَ كَنْبِيْدَ اَنْجَهٗ رَا دَر دَلِّ دَارِيْدَ يَا نِهَانَ كَنْبِيْدَ، خُدَا بِاِ اَنْ بِهٖ حَسَابِ شَمَا رَسَدَ وَّ مِيْ اَمْرَزْدَ هَر كِهٖ رَا بِخَوَاهَدَ وَّ عَذَابِ مِيْ كَنْدَ هَر كِهٖ رَا بِخَوَاهَدَ﴾.

بدان اشاره شده، مستفاد از این آیه است. در آیه ۲۸ سوره رعد، سخن از این اصل است که قلب انسان، فقط با یاد خدا به یقین و در نتیجه به آرامش می‌رسد (ر.ک: صادقی تهرانی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱۵ ص ۳۲۳). عنوان «اقرار» در روایت، مستفاد از این آیه بوده و اشاره به یادکرد زبانی است. دو آیه دیگر، آیات سلبی مرتبط با موضوع است و به کسانی که فاقد این دو عمل باشند، اشاره می‌نماید. در آیه ۴۱ سوره مائده، سخن از منافقانی (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۵، ص ۳۴۰) است که به زبان می‌گویند ایمان آورده‌ایم، ولی در قلب‌هایشان اثری از ایمان و یقین به خداوند وجود ندارد و آیه ۲۸۴ سوره بقره در بر دارنده این مطلب است که خداوند از اعمال درونی و قلبی انسان، مطلع است و بدین وسیله کسانی را که قلب و درونشان بر خلاف زبان و ظاهرشان است، بیم می‌دهد.

آنچنان که اشاره شد، امام صادق علیه السلام برخی آیات ایجابی و سلبی مرتبط با موضوع را ارائه نموده است. در سه آیه نخست، واژه «قلب» به کار رفته که عین واژه موضوع است. اما در آیه اخیر، یعنی «إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ...» به «نفس» اشاره شده است که می‌توان آن را از حیث استعمال، مترادف با قلب دانست و در موارد قابل توجهی، این دو واژه را به جای هم به کار برد. مستندات قرآنی امام صادق علیه السلام حاکی از آن است که نظر امام علیه السلام در باره وظایف قلب - که در اواسط روایت بدان اشاره شده -، برآیند آیاتی است که آنها را عرضه نموده است.

واژه کلیدی، متضاد با موضوع

در برخی روایات بررسی شده، آیه، حاوی لفظ یا ترکیبی متضاد یا متقابل با الفاظ موضوع است. از این رو با استفاده از این الفاظ و ترکیبات، می‌توان به آیات مربوط دست یافت.

محمد بن مسلم می‌گوید:

از امام باقر علیه السلام پرسیدم: مرگ برای کافر بهتر است یا زندگی؟ فرمود: «مرگ برای مؤمن و کافر، بهتر است!» گفتم: چرا؟ فرمود: «چون خداوند فرمود: ﴿وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ﴾^۱ و می‌فرماید: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مُمْلَى لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنْفُسِهِمْ إِنَّهُمْ لَمُمْلَى لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾^۲ (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱ ص ۴۱۴).

موضوع روایت، خیر بودن مرگ برای انسان‌هاست. امام باقر علیه السلام برای ارائه نظر قرآن، به دو آیه از کتاب خدا اشاره می‌نماید:

۱. آل عمران: ۱۹۸. ﴿وَأَنجِبْ نَزْدَ خَدَاسْتِ بَرَى نِيكَانَ بَهْتَرِ اسْتِ﴾.

۲. آل عمران: ۱۷۸. ﴿كَافِرَانَ مِينْدَارِنْدَ كِهْ دَر مَهْلَتِي كِهْ بَه أَنَهَا مِي دَهِيم، خَيْرِ أَنَهَاَسْت. بَه أَنَهَا مَهْلَتِ مِي دَهِيم تَا بِيَشْتَرِ بَه گَنَاهَانْشَان بِيغْرَاينْد، وَ بَرَى أَنَهَاَسْت عَذَابِي خَوَارَكَنْدَه﴾.

آیه ۱۹۸ سوره آل عمران مربوط به مؤمنان و آیه ۱۷۸ سوره آل عمران مربوط به کفار است. در آیه اول، سخن از این است که برای مؤمن آنچه نزد خداست، برتر از متاع قلیل دنیاست و هیچ نعمتی را یارای برابری با آنچه نزد خداست، وجود ندارد (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ ق، ج ۷ ص ۲۰۸). در آیه دوم، «املاء» به معنای مهلت دادن و طول عمر است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۵ ص ۲۹۰). آیه حاکی از آن است اگر خداوند به کفار مهلت داده و جانشان را نمی‌ستاند، خیری نصیب آنان نمی‌شود؛ بلکه مهلتی است تا گناه بیشتری مرتکب شوند و عذاب الهی را بچشند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴ ص ۷۹). در نتیجه مفهوم آیه این است که مرگ کافران، بهتر از حیات ایشان است. واژه «نملی» از لحاظ استعمالی در تقابل با «موت» بوده، موجب پیوند این آیه با موضوع می‌گردد. امام باقر علیه السلام از برآیند این آیات، نظر قرآن را در این باره ارائه نموده است.

واژگان هم‌نشین و جانشین

در هم‌نشینی و جانشینی، به ترتیب به دو مقوله ترکیب و گزینش، توجه می‌شود تا از این ره‌گذر، راه‌کار دیگری جهت دستیابی به آیات به دست آید. در مقوله ترکیب، این بحث مطرح می‌شود که واژه به کار رفته در آیه در هم‌نشینی و ترکیب با چه واژگانی می‌تواند مطرح شود؟ و در مقوله گزینش و جانشینی، سخن از این است که واژه به کار رفته در آیه را با چه واژه دیگری می‌توان جایگزین کرد؟

زبان‌شناسان معتقدند: واژگان یک جمله از لحاظ قرار گرفتن در کنار یکدیگر، محدودیت داشته (رحیمیان و رزمجو، ۱۳۸۹ ش، ص ۱۸۵) و جانشینی و هم‌نشینی آنها بر اساس هماهنگی‌ای است که بین عناصر سازنده کلام، وجود دارد (مشکاة الدینی، ۱۳۷۶ ش، ص ۸۷). بر این اساس در یافتن واژه‌های جانشین و هم‌نشین، توجه به جایگاه واژه یا عبارت در جمله در به کارگیری آگاهانه‌تر کلید واژه‌ها، مفید خواهد بود، نظیر این که بدانیم لفظ یا ترکیب به کار رفته در موضوع یا آیه، می‌تواند جایگاهی نظیر نهاد، گزاره، مسند، مسند الیه، فعل و ... قرار گیرد (برای اطلاعات بیشتر، ر.ک: مسعودی، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۷۵).

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

... خداوند، تبعیت کنندگان از پیامبرش صلی الله علیه و آله را در زمره مؤمنان توصیف نموده است. پس خدای عز و جل می‌فرماید: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيَّمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ

السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ ﴿فتح: ۲۹﴾^۱ و فرمود: «يَوْمَ لَا يَخْرَى اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» (تحریم: ۸)^۲ [از ضمیر هُم] مؤمنان را قصد کرده است» (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۷۷).

در این روایت، امام صادق علیه السلام مفهومی قرآنی را با استفاده از مجموعه‌ای از آیات، تبیین و روشن نموده است. در آیه ۲۹ سوره فتح، در راستای توصیف یاران پیامبر صلی الله علیه و آله، از برخی ویژگی‌های ظاهری، باطنی، عواطف، افکار و اعمال آنها سخن می‌گوید. تعبیر ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ کسانی را اراده کرده است که در فکر، عقیده، اخلاق و رفتار و خلاصه در همه چیز با پیامبر صلی الله علیه و آله هم‌سو بوده‌اند (مکارم و همکاران، ۱۳۷۴ش، ج ۲۲، ص ۱۱۳ - ۱۱۶). نه این که فقط مصاحبت زمانی و مکانی و قومی با پیامبر صلی الله علیه و آله داشته باشند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵ش، ج ۲۷، ص ۲۱۰). در آیه ۸ سوره تحریم نیز مراد از ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ کسانی است که ضمن ملازمت با پیامبر صلی الله علیه و آله اطاعت تام از ایشان داشته و مخالفت و مشاجره‌ای نیز با ایشان نداشته باشند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹ ص ۳۳۶). در این روایت، همراهان و تبعیت‌کنندگان از پیامبر صلی الله علیه و آله با تعبیری نظیر ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ هم‌نشین با «نبی» هستند. در واقع با جستجوی «نبی» با ویژگی‌های پیروان او که در آیات قرآن، هم‌نشین «نبی» هستند، آشنا می‌شویم. امام از مجموع و برآیند این دو آیه، نظر قرآن را در این باره ارائه داده است.

۲. جستجوی مفهومی

جستجو از طریق کلیدواژه‌ها هر چند امری مفید و لازم است؛ لیکن در همه موارد، بویژه در تفاسیر مفصل - که مفسر در صدد جمع‌آوری تمام آیات مرتبط با موضوع است -، لزوماً ما را به آیه یا تمام آیات، رهنمون نمی‌شود. از این رو، اکتفا به کلید واژه، ناکافی و گاه رهنزن است (جلیلی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۵۹)، چراکه تتبع ناقص، موجب می‌شود بخش اثرگذاری از مستندات مرتبط با پژوهش، دور از دسترس بماند (مسعودی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۶۲).

در بسیاری از موضوعات، دیدگاه قرآن از محتوای مجموعه‌ای از آیات به دست می‌آید، بی‌آن که واژه مورد نظر یا مترادف و متقارب آن، در آیه به کار رفته باشد. از این رو، کسی که احاطه به قرآن

۱. ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ بر کافران سختگیرند و با یکدیگر مهربان. آنان را می‌بینی که رکوع می‌کنند، به سجده می‌روند و جویای فضل و خشنودی خدا هستند. نشانشان، اثر سجده‌ای است که بر چهره آنهاست. این است وصفشان در تورات و در انجیل.

۲. ﴿در آن روز، خدا، پیامبر و کسانی را که با او ایمان آورده‌اند، فرو نگذارد، و نورشان، پیشاپیش و سمت راستشان در حرکت باشد﴾.

ندارد، لازم است با مراجعه مستقیم به خود قرآن، برای هر موضوعی یک دوره کل قرآن را مستقلاً مطالعه نماید (رجبی، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۱۱ - ۱۴۶). روند پژوهش در این روش هر چند طولانی است، لیکن در موارد بسیاری لازم و ضروری است.

از امام صادق علیه السلام روایت شده است:

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: بر اصلاح کننده، کذبی نیست. سپس آیه ﴿أَيُّهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ﴾ (یوسف: ۷۰) را تلاوت نمود. سپس فرمود: به خدا قسم [اهل قافله] سرقت نکردند و [یوسف نیز] دروغ نگفت. سپس این آیه را تلاوت نمود: ﴿بَلْ فَعَلَهُ كَيْبِرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنَّ كَانُوا يَنْطِقُونَ﴾ (انبیا: ۶۳).^۲ سپس فرمود: «به خدا قسم [بت بزرگ] چنین نکرد و [ابراهیم نیز] دروغ نگفت» (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲ ص ۴۴۴).

موضوع روایت، کلام اصلاح گرایانه است و اشاره ای است به عملکرد دو تن از پیامبران الهی که در آن، شائبه دروغ گویی می رود. امام صادق علیه السلام دو آیه از قرآن را ارائه می نماید: آیه ۷۰ سوره یوسف، سخن فرستاده یوسف علیه السلام است که برادران یوسف را به دزدی جام پادشاه، متهم می کند. در آیه ۶۳ سوره انبیا نیز ابراهیم علیه السلام بت بزرگ را مسئول شکستن سایر بت ها معرفی می نماید. امام صادق علیه السلام در ذیل این دو آیه بیان می فرماید که هیچ کدام از آن دو نفر - فرستاده ی یوسف علیه السلام و ابراهیم علیه السلام - دروغ نگفته اند و هیچ یک از آن دو عمل - دزدی جام پادشاه و فاعل بودن بت بزرگ - واقع نشده است. از برخی روایات چنین بر می آید که در جهت اصلاح مردم می توان کلامی بر زبان جاری نمود که راست نبوده و دروغ هم نباشد. خواه به ادعای شاعر، تخصصاً خارج از کذب باشد^۳ و یا به نحو توریه^۴ باشد. هیچ یک از این دو آیه از لحاظ واژگانی، ارتباط روشنی با موضوع روایت - کلام اصلاح گرایانه - ندارد؛ اما چنان که در تبیین امام روشن شد، ارتباطی مفهومی بین آنها و موضوع برقرار است. بر این اساس دستیابی به این آیات در راستای یافتن نظر قرآن با کلید واژه ها ممکن نیست و می باید در جستجویی مفصل، آیات مرتبط را یافت.

۱. ﴿ای اهل قافله، شما دزد هستید!﴾.

۲. ﴿گفت: بلکه این کار را بزرگشان کرده است! از آنها بپرسید، اگر سخن می گویند!﴾.

۳. حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲ ص ۴۴۴ ح ۱۳۰، عن أبي عبد الله علیه السلام قال: الكلام ثلثة: صدق و كذب و إصلاح بین الناس.

۴. همان، ح ۱۳۴ «عن أبي عبد الله علیه السلام قال: سألته عن قول الله عز و جل في يوسف: ﴿أَيُّهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ﴾ قال: أنهم سرقوا يوسف من أبيه إلا ترى أنه قال لهم حين قالوا: ﴿ما ذا تفقدون قالوا ن فقد صواع الملك﴾ و لم يقولوا سرقتم صواع الملك، إنما عنى انكم سرقتم يوسف من أبيه».

۳. بهره‌مندی از اطلاعات دایرة المعارفی

در موارد قابل توجهی ارتباط روشنی بین آیه و موضوع مورد نظر وجود ندارد؛ بلکه مفسر باید اطلاعاتی را در باره برخی آیات داشته باشد تا به واسطه این اطلاعات، ارتباط آیه با موضوع مورد نظر، نمایان گردد. مفسر، قبل از اقدام به تفسیر متن قرآن، می‌باید واجد این اطلاعات شود و به اصطلاح، کفایت دایرة المعارفی داشته باشد،^۱ بدین معنا که گستردگی اطلاعات او در باره متن به قدری باشد که او را در موارد لازم در جهت تعامل با متن، یاری نماید. غفلت از اطلاعات دایرة المعارفی، گاه موجب تتبع ناقص شده و فهمی غیر تام از قرآن را در پی خواهد داشت. لذا احاطه به جنبه‌های مختلف قرآن و آگاهی از این اطلاعات پیرامونی آیات، جهت یافتن آیات مرتبط با موضوع، در راستای دریافت مراد کتاب الهی، لازم است. این اطلاعات در روایات تفسیر موضوعی، شامل موارد گوناگونی از جمله ملابسات متن، ملزومات معنا، مصادیق لفظ و... است. برای نمونه ملابسات متن را تبیین می‌نماییم:

ملابسات، چتری است که متن در سایه آن شکل می‌گیرد. در واقع، آیات قرآن با محیط پیرامون خود در عصر نزول، مرتبط است. بدین جهت، آگاهی از داده‌های تاریخی مرتبط با آیات، جهت دستیابی به آیه مرتبط با موضوع، ضروری است. این اطلاعات، حاوی ویژگی‌ها و عوامل محیطی است که به رغم تأثیر در پدیداری متن قرآن، اغلب در سطح ظاهری آیات، حضور ندارد و این در حالی است که تفسیر اصیل و جامع، بدون توجه به آنها، نادرست و گاه غیر ممکن است (راد، ۱۳۹۰ ش، ص ۳۵). در برخی روایات، آیه بر اساس این گونه اطلاعات با موضوع مرتبط گشته است و راه‌کار دیگری را جهت دستیابی حد اکثری به آیات قرآن، پیش روی ما قرار می‌دهد.

امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید:

هنگامی که من به همراه رسول خدا صلی الله علیه و آله در کوچه‌های مدینه می‌رفتم، پیرمردی بلند قامت به ما برخورد و به رسول خدا صلی الله علیه و آله سلام کرد. آن گاه رو به من کرد و گفت: ای چهارمین خلفا، سلام و برکات خدا بر تو باد! سپس به پیامبر صلی الله علیه و آله رو کرده و گفت: ای رسول خدا! آیا چنین نیست؟ ایشان فرمود: «آری. همین گونه است... من به رسول

۱. اطلاعات دایرة المعارفی، دانسته‌ها و اطلاعاتی است که خواننده یا مفسر، آنها را کسب نموده و در ذهن خود، آنها را واجد است. گستردگی و تنوع این اطلاعات به سان دایرة المعارفی است که مفسر، هنگام تعامل تفسیری با متن و بویژه دستیابی به اطلاعات نهفته آن، از این دایرة المعارف، بهره‌مند می‌گردد. این اطلاعات، دانش‌های متنوعی همچون دانش زبانی، تاریخی، فلسفی و... را شامل می‌شود. برای اطلاعات بیشتر در این باره، ر.ک: قائمی‌نیا، ۱۳۸۹ ش، ص ۱۹۶، ۱۷۹، ۴۶۹، ۴۷۶، ۵۱۳ و ۵۲۴.

خدا ﷻ گفتیم: این چه مطلبی بود که این پیرمرد به من گفت و شما آن را تصدیق کردید؟ فرمود: خداوند در کتابش فرمود: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ (بقره: ۳۰) و خلیفه- ای که او قرار داد، آدم ﷺ است و نیز فرمود: ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ﴾ (ص: ۲۶) و او دومین خلیفه است. باز خداوند از قول موسی ﷺ که به برادرش گفت: ﴿اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ﴾ (اعراف، آیه ۱۴۲) و او هارون بود که خلیفه موسی ﷺ در میان قوم شد و او سومی است. نیز خداوند عزوجل فرموده است: ﴿وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ﴾ (توبه، آیه ۳) پس تو بودی که این آیه را از سوی خدا و رسولش ابلاغ کردی و تو وصی و وزیر من هستی... تو چهارمین خلفایی، هم چنان که شیخ بر تو بدان عنوان، سلام کرد. آیا می‌دانی او که بود؟ گفتیم: خیر. فرمود: او برادرت خضر ﷺ بود» (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۹، ۵۰).

موضوع این روایت، عبارت است از «خلفا و جانشینان الهی». پیامبر اکرم ﷺ چهار آیه را در این روایت بر می‌شمارد. سه آیه نخست عبارت‌اند از:

﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾
 ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ﴾
 ﴿اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ﴾

چنانچه مشهود است در سه آیه نخست، واژه «خلیفه»، موجب ارتباط آیات با موضوع است. این آیات از حیث مضمون، یعنی «قرار دادن جانشین و خلیفه» و نیز بافت واژگانی،^۵ نظیر یکدیگرند. اما آیه ﴿وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ﴾، نه از حیث مضمون و نه از جهت موضوع، شباهت آشکاری با آیات پیشین ندارد و از لحاظ بافت و ساختار جمله نیز، قرابتی به ساختار آیات یاد شده ندارد؛ لیکن این آیه به موجب توجه به داده‌های تاریخی با موضوع، پیوند می‌خورد به گونه‌ای که دستیابی بدان برای موضوع مذکور، بدون اطلاع از شأن نزول آن، ممکن نیست. اطلاعات تاریخی، بیانگر آن است که ابلاغ کننده آیه، امیر مؤمنان ﷺ است و ایشان در ابلاغ و اعلام آیاتی از قرآن، جانشین و خلیفه خداوند و رسول است. در تفاسیر ماثور فریقین، روایاتی در این باره ذکر شده است. (ر.ک: سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۱۰؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص: ۷۳۷، ۷۳۸، ح ۳۹).

۱. ﴿مسلماً من جانشینی در زمین قرار خواهم داد﴾.
۲. ﴿ای داوود، ما تو را خلیفه روی زمین گردانیدیم. در میان مردم به حق داوری کن﴾.
۳. ﴿بر قوم من جانشین من باش و راه صلاح پیش گیر﴾.
۴. ﴿و این اعلامی است از سوی خدا و پیامبرش به همه مردم در روز حج اکبر﴾.
۵. بافت واژگانی یا زبانی، مجموعه‌ای از واژگان به کار رفته در جمله است (بول، بررسی زبان، ص ۱۵۸).

ب) جمع‌بندی و تبیین آیات

در روایات اهل بیت علیهم‌السلام، در موارد قابل توجهی، صرف استخراج و ارائه آیات توسط امام علیه‌السلام، پاسخ و نظر قرآن را نسبت به موضوع، روشن می‌سازد و عملیات تفسیری جداگانه‌ای ضرورت ندارد. این گونه از تفسیر موضوعی که تفسیر موضوعی استخراجی نام دارد، در مواردی است که دلالت آیات بر موضوع، روشن بوده و اغلب، واژگان آیه به نوعی مشیر یا مرتبط به موضوع هستند (ر.ک: صدر، المدرسة القرآنية، ص ۲۹). در حقیقت، این گونه تفسیر موضوعی، پای سخن قرآن نشستن و گوش فرا دادن است تا خود برای ما سخن گوید و پیام خود را برساند (معرفت، ۱۳۸۰ ش، ص ۵۲۷).

در مواردی نیز صرف استخراج و ارائه آیات در دلالت بر موضوع، کافی نبوده، بلکه فعالیت‌های تفسیری مفسر در جمع‌بندی یا تبیین دلالت آیات جهت ارتباط با موضوع، لازم است. در این گونه از تفسیر موضوعی که «تفسیر موضوعی استنطاقی» نام دارد، مفسر با استنطاق آیات، نظر قرآن را در باره موضوعی خاص، تبیین می‌کند یا نظریه قرآن را در عرصه‌های مختلف اعتقادی، اجتماعی و... کشف می‌نماید.

مقصود از استنطاق، تعمق و تدبیر در آیات قرآن است تا با کنار هم گذاردن آیات مربوط، آنچه در حالت پراکنده گویا نیست، گویا گردد (صدر، المدرسة القرآنية، ص ۲۱). همچنان که امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج البلاغه می‌فرماید: «ینطق بعضه ببعض». (خطبه ۱۳۳). گاهی نیز کنار هم گذاردن آیات، تأثیری در گویایی ندارد؛ بلکه آیه قرآن، مستقلاً و به واسطه تفکر، گویاتر می‌گردد. امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج البلاغه می‌فرماید: «ذلک القرآن، فاستنطقوه...». (خطبه ۱۵۸)^۱ این فرمایش، اعم از کنار هم گذاردن آیات است. برخی از راه‌کارهای استنطاق آیات قرآن، عبارت‌اند از: قاعده یابی، توجه به سطوح دلالتی آیات و مفهوم‌سازی آیات.

۱. مفهوم سازی آیات

از جمله راه‌کارهای استنطاق آیات، توجه به مفهوم‌سازی آنهاست. مفهوم‌سازی در معناشناسی شناختی مطرح می‌شود. در این شاخه از معناشناسی، زبان به طور مستقیم، موقعیت خارجی را نشان نمی‌دهد؛ بلکه ذهن انسان، اطلاعاتی را که از یک موقعیت خارجی در اختیار دارد، پردازش می‌کند و

۱. این، قرآن است. پس آن را به سخن در آورید، لیکن توان استنطاق آن را ندارید». به نظر می‌رسد مقصود امام از عدم توانایی سایرین در استنطاق قرآن، ناظر به استقلال مفسر و عدم بهره‌گیری از آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام باشد. بر این اساس، در مواردی امکان استنطاق آیات برای غیر معصوم وجود دارد، هر چند استنطاق حدّ اکثری، فقط از عهده اهل بیت علیهم‌السلام بر می‌آید.

زبان، این پردازش خاص ذهن را در قالب یک تعبیر، ارائه می‌دهد. از این رو با تحلیل تعبیر ارائه شده و توجه به سایر تعبیری که ممکن بود به جای تعبیر ارائه شده، از گوینده کلام صادر گردد، می‌توان به مفهومی که گوینده در صدد انتقال آن بوده، پی برد. برای نمونه هر کدام از سه تعبیر «خرم شهر آزاد شد»، «خرم شهر، شهر خون، آزاد شد»، «خرم شهر را خدا آزاد کرد»، از یک موقعیت خارجی «آزادی خرم شهر از دست دشمن غاصب» خبر می‌دهد، اما از حیث مفهومی، این سه تعبیر با هم برابر نیستند؛ بلکه هر تعبیری از زاویه دید و نحوه اندیشه گوینده، در مورد آن موقعیت، خبر می‌دهد. تحلیل این عبارات، معنا و مفهومی را که گوینده قصد انتقال آن را داشته، نمایان می‌کند. در واقع، مفهوم سازی، فرآیند معنا سازی است که زبان نیز در آن نقش دارد و منجر به جاری شدن پردازش ویژه ذهن و اندیشه می‌گردد. در مورد قرآن، موقعیت قرآنی، حادثه یا واقعیتی است که آیه، آن را توصیف می‌کند. می‌توان از آن حادثه یا موقعیت، تعبیر مختلفی آورد؛ اما آیه تعبیر خاصی از آن را نشان می‌دهد. توجه به مفهوم سازی آیات، پردازش های نهفته در تعبیر قرآن را آشکار نموده و گویاتر می‌نماید (ر.ک: قائمی نیا، ۱۳۹۰ ش، ص ۴۳، ۴۴، ۶۳، ۱۲۹، ۱۳۰ و ۶۶۳). در برخی روایات اهل بیت علیهم السلام نیز به مفهوم سازی آیات توجه شده است.

از امام باقر علیه السلام روایت شده است:

خدای عزوجل فرمود: ﴿وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ وَيَعْقُوبَ﴾ (بقره: ۱۳۲)^۱ و می‌فرماید: ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كَلًّا هَدَيْنَا﴾ (انعام: ۸۴)^۲ و می‌فرماید ﴿وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ﴾^۳ تا آنها را در زمره اهل بیتش قرار دهیم (حبوبی، ۱۴۱۵ق، ج ۱ ص ۱۳۱).

امام باقر علیه السلام در بیان این که انتخاب وصی و جانشین پیامبر، اختصاص به رسول اکرم نداشته، بلکه این امر در میان پیامبران جریانی دامن‌دار بوده، به آیاتی از قرآن استناد می‌کند. تحلیل مفهوم سازی این آیات، ارتباط آنها را با بحث، روشن می‌نماید. پی بردن به مفهوم سازی آیات، با تحلیل تعبیرها و نحوه چینش واژه‌ها محقق گشته و ما را با چشم انداز گوینده یا موقعیتی که نزد او اهمیت داشته، آشنا می‌کند (قائمی نیا، ۱۳۹۰ ش، ص ۶۲ - ۶۵ و ۱۰۰). در آیه ۱۳۲ سوره بقره از توصیه یا وصیت ابراهیم علیه السلام به فرزندانش سخن می‌گوید: ﴿وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ﴾. سپس بی‌آن که از فرزندان ابراهیم علیه السلام یاد کند و از عملکرد آنها در این باره سخن بگوید، از عملکرد نوه

۱. ﴿ابراهیم، فرزندان خود را به آیین یکتاپرستی توصیه کرد و یعقوب نیز﴾.
 ۲. ﴿و اسحاق و یعقوب را به او (ابراهیم) بخشیدیم و هر دو را هدایت کردیم﴾.
 ۳. ﴿نوح را نیز پیش از آن، هدایت نمودیم﴾.

ابراهیم علیه السلام، یعقوب علیه السلام فرزند اسحاق علیه السلام، نسبت به فرزندانش سخن می‌گوید: ﴿ووصی بها ابراهیم بنیه و یعقوب﴾. در حالی که آیه بعدی (۱۳۳ سوره بقره) به صراحت و تفصیل، راجع به وصیت یعقوب علیه السلام و پاسخ مفصل فرزندانش سخن می‌گوید. ذکر یعقوب در آیه ۱۳۲، نوعی برجسته نمودن یعقوب در این عمل (وصیت) بوده و بویژه مؤخر کردن آن بر «بنیه»، حاکی از مفهوم‌سازی خاصی است که خدا آن را ارائه نموده است. گویا چشم‌انداز خداوند به عنوان ایجاد‌کننده متن قرآن، به گونه‌ای است که ابراهیم علیه السلام به فرزندانش توصیه نموده و فرزندان ابراهیم نیز به فرزندانشان، توصیه نموده‌اند و اکنون همان توصیه، توسط یعقوب علیه السلام، نوۀ ابراهیم علیه السلام نسبت به فرزندانش در جریان است (ر.ک: خطیب، بی‌تا، ج ۱ ص ۱۴۴). بدین گونه نوعی جریان و اتصال توصیه انبیا به فرزندانشان را مفهوم‌سازی می‌کند (ر.ک: سبزواری، ۱۴۰۹ ق، ج ۲ ص ۵۶). با همین شیوه، این توصیه در ذریۀ ابراهیم علیه السلام جریان داشته و این عمل، یعنی توصیه فرزندان به یکتاپرستی و به عبارت دیگر، وصی قرار دادن فرزندان در یکتاپرستی، متصلاً ادامه یافته است.

در آیه ﴿و هبنا له اسحاق و یعقوب کلاً هدینا﴾، به ذکر یکی از فرزندان ابراهیم علیه السلام یعنی اسحاق علیه السلام و فرزندش یعقوب علیه السلام، بسنده کرده و از دیگر فرزندان، حتی اسماعیل علیه السلام در این بخش از آیه، نامی نمی‌برد. در ادامه نیز هدایت بی‌واسطه آنها را به خود، نسبت می‌دهد. مفهوم‌سازی این آیه نیز قابل توجه است. خداوند به هر یک از ابراهیم و اسحاق، چند فرزند عنایت کرده است. این فرزندان، قاعدتاً با هم متفاوت‌اند، خداوند، فعل ﴿و هبنا﴾ را به این پدر و پسر، استناد می‌دهد، در حالی که سایر فرزندان نیز از عنایات خدا هستند. همچنین فعل ﴿هدینا﴾ را به همین نحوه استناد می‌دهد. خداوند ﴿و هبنا و هدینا﴾ را صرفاً نسبت به اینها ذکر می‌کند و نسبت به بقیه، ولو در این آیه، سکوت می‌کند. استناد اختصاصی فعل ﴿و هبنا﴾ حاکی از برگزیده بودن این پدر و پسر از میان سایر فرزندان از جانب خداست. همچنان که «هدایت» ویژه اینها را نیز به خود نسبت می‌دهد. این هدایت ویژه و برگزیده بودن، موجب شده تا فقط این افراد در زمره اهل بیت آن پیامبر، قرار گیرند و امر خدا از طریق آنها، نسل به نسل، پیش رفته است. این مطلب در مورد انبیای قبل از ابراهیم علیه السلام نیز صادق بوده و استمرار داشته است: ﴿و نوحاً هدینا من قبل﴾. مفهوم‌سازی این دو بخشی از آیه ۸۴ سوره انعام، حاکی از اهمیت موقعیت و جایگاه این انبیا نزد خداوند است؛ چرا که با برگزیدن و هدایت آنها، امر خویش را پیش می‌برد. برآیند این آیات، این است که همه انبیا، فرزندان خود را به یکتاپرستی توصیه نموده و در تربیت آنها می‌کوشیدند و خداوند از بین آنها برخی را برگزیده و با هدایتی ویژه آنها را در زمره اهل بیت ایشان قرار می‌داد.

۲. قاعده‌یابی

گاهی از توجه به آیات قرآن در می‌یابیم برخی آیات، قاعده‌ای را در اختیار مفسر و خواننده قرار می‌دهد که به کمک آن می‌توان برخی مسائل و معضلات تفسیری را حل نمود. در واقع، خداوند، ضمن ارائه آیات، معلومات و قواعدی را در اختیار نهاده تا امکان دستیابی به پاسخ برخی مجهولات برای انسان، فراهم شود. (قائمی‌نیا، ۱۳۸۹ ش، ص ۲۸۹-۲۹۳). از آن جا که کشف این قواعد کلی، منطق و جهان‌بینی قرآن و خداوند را آشکار می‌نماید، لازم است ضمن مطالعه قرآن، به یافتن این قواعد نیز اهتمام ورزید. با این عمل مفسر، توان و استعدادهای نهفته قرآن را به فعلیت می‌رساند. اهل بیت علیهم‌السلام با استفاده از این قواعد، نظر قرآن را در برابر برخی مسائل و پرسش‌هایی که قرآن در ظاهر پاسخی برای آنها ندارد، تبیین نموده‌اند.

از ابا صلت هروی روایت شده:

از امام رضا علیه‌السلام پرسیدم: «نظر شما در باره این سخن که اهل حدیث روایت می‌کنند: «مؤمنان از منازل و مقامات خود در بهشت، خدا را زیارت می‌کنند»، چیست؟ فرمود: «ای ابا الصلت! خدای متعال، محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را بر تمام آفریدگان خویش، حتی فرشتگان و انبیای عظام، برتری داده و پیروی از او را در جایگاه اطاعت از خود، قرار داده است و زیارت و دیدار پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را در دنیا و آخرت به منزله دیدار خود شمرده است. دلیل بر این مدعا این است که می‌فرماید: ﴿مَنْ يَطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ (نساء: ۸۰)^۱ و نیز فرموده است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يَبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ﴾ (فتح: ۱۰)^۲ نیز رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: هر کس در زمان حیات من یا بعد از مرگم به دیدار من بیاید، خداوند را زیارت کرده است و درجه و مقام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بهشت از تمام درجات، بالاتر است، پس هر کس از درجه و مقام خود در بهشت، با رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دیدار کند، خدای متعال را زیارت کرده است» (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۶۱).

در این روایت، امام رضا علیه‌السلام نحوه زیارت خداوند از بهشت را با استفاده از آیاتی از قرآن، بیان فرموده است. آیه ۸۰ سوره نسا، اشاره به ضابطه‌ای است که خداوند، آن را متذکر شده است که هر کس از رسول اطاعت کند، خدا را اطاعت کرده است؛ چرا که اطاعت خدا با اطاعت رسول، محقق می‌شود. در آیه ۱۰ سوره فتح نیز بیعت با رسول، به منزله بیعت با خدا قلمداد شده است. در واقع، هر دو آیه در صدد است بین اطاعت و بیعت رسول با اطاعت و بیعت خدا، ارتباط این‌همانی برقرار نماید

۱. «هر که از پیامبر اطاعت کند، از خدا اطاعت کرده است».

۲. «کسانی که با تو بیعت می‌کنند، در واقع با خدا بیعت می‌کنند. دست خداوند، بالای دست آنهاست».

(طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸ ص ۲۷۴)، با این تفاوت که این ارتباط در آیه نخست، حقیقی (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ق، ص ۹۱) و در آیه دیگر ادعایی و تنزیلی (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۶، ص ۱۳۳) است. امام رضا (علیه السلام) با ذکر این دو آیه، یکی از قاعده‌های قرآنی را آشکار نموده و روشن می‌نماید. همین رابطه در شئون دیگری نیز برقرار است. در واقع از آن جا که پیامبر، خلیفه و رسول الهی است، برخی تعاملات مردم با خدا از طریق تعامل با رسول او محقق می‌گردد (ر.ک: حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۲۱ ح ۴۲۲). این طریقت انحصاری پیامبر و جانشینان او موجب شده است هرکس که بخواهد با خدا این گونه تعاملات را داشته باشد، باید با برگزیدگان او تعامل نماید (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۲۱ ح ۴۲۳). هر دو آیه مذکور، در ظاهر، ارتباط روشنی با موضوع مطرح شده ندارد؛ اما توضیح امام (علیه السلام) در ذیل روایت و نحوه فعالیت تفسیری ایشان، این دو آیه را نسبت به موضوع مطرح شده - زیارت خداوند - به نطق در آورده و نظر قرآن را در این باره، عیان ساخته است.

۳. سطوح دلالتی آیات

منبع لایزال الهی دارای سطوح و لایه‌های متنوعی است. بهره‌گیری از همه سطوح و لایه‌های معنایی قرآن، مورد تأکید پژوهشگران مطالعات قرآنی است تا بدین طریق، فضاهای جدیدی از قرآن، کشف و استخراج گردد. در این میان، معناشناسی، ابزارهایی را برای نیل به این هدف، پیش روی ما قرار می‌دهد (مطیع و همکاران، ۱۳۸۸ش، ص ۷ - ۲۶). از جمله این ابزارها، توجه به سطوح دلالتی آیات است، در واقع، معنا علاوه بر سطح اظهار، در سطوح دلالتی پیش فرض و استلزام نیز یافت می‌شود:

(الف) سطح اظهار: همان معنای مطابقی و ظاهری جملات و عبارات است که در سطح ظاهری خود عبارت و جمله، پدیدار است.

(ب) سطح پیش فرض: پیش فرض، مطلبی است که گوینده پیش از اظهار کلام، فرض می‌گیرد. بنا بر این پیش فرض، در مرتبه‌ای متقدم از سطح اظهار قرار دارد (قائمی‌نیا، ۱۳۸۹ش، ص ۲۶۳، ۲۶۴ و ۲۸۹). پیش فرض، متعلق به گوینده است، نه جمله. (ر.ک: یول، ۱۳۸۵ش، ص ۴۰ و ۴۱). به طور مثال وقتی می‌گوییم: «برادر علی مریض است»، پیش فرض گوینده، این است که علی، برادر دارد (قائمی‌نیا، ۱۳۹۰ش، ص ۶۵، ۶۶).^۱

۱. مفهوم پیش فرض، دست کم دو کاربرد متفاوت دارد: پیش فرض به معنای هرمنوتیک و پیش فرض به معنای معناشناختی. پیش فرض معناشناختی در واقع، پیش فرض معنای عبارت است. وقتی معنای عبارتی را در نظر می‌گیریم، می‌بینیم بر فرض خاصی مبتنی است. مثلاً عبارت «سنگی شیشه را شکسته است» با عبارت «با سنگ،

ج) سطح استلزام: استلزام، نتیجه منطقی مطلبی است که در یک اظهار ذکر شده است. بنا بر این، جملات استلزام دارند، نه گوینده. استلزام در رتبه‌ای متأخر از سطح اظهار قرار دارد (قائم‌نیا، ۱۳۸۹ ش، ص ۲۶۴).

بر این اساس، توجه به سطوح پیش فرض و استلزام آیات الهی، سبب کشف معانی نهفته در آیات قرآن می‌گردد. از آن جا که ائمه علیهم‌السلام، نظر به دانش ویژه از توانمندی‌های خاصی در کشف و به کار گیری قوانین تفسیری برخوردارند، در روایات آنان، در مواردی به سطوح دلالتی آیات، توجه شده و موجبات پیوند آیه با موضوع، فراهم گشته است.

حسین بن بشّار می‌گوید: از امام رضا علیه‌السلام سؤال کردم: آیا خداوند می‌داند چیزی که موجود نیست، اگر قرار بود به وجود آید، چگونه می‌بود؟ امام علیه‌السلام فرمود: «خداوند به همه چیز، پیش از آن که موجود شود، عالم است. خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (جاثیه: ۲۹) و در باره اهل جهنم فرموده است: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ (انعام: ۲۸) پس خدا می‌دانست که اگر آنان را به زندگی دنیا باز گرداند، دوباره به سراغ کارهایی که از آن نهی شده بودند، می‌رفتند. نیز دلیل دیگر این که در داستان آفرینش آدم علیه‌السلام، ملائکه چنین گفتند: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾. پس همواره علم خداوند عز و جل، ازلی و پیش از [پیدایش] اشیا و آفریدن آنهاست. پس پروردگاران پربرکت و منزه و بسی بلند مرتبه و والاست. اشیا را آن گونه که می‌خواستند، آفریده است و پیش از خلقتشان - به همان نحوی که می‌خواستند - به آنان علم داشته. این چنین است پروردگار ما. همواره عالم، بینا و شنوا بوده است (حویری، ۱۴۱۵ق، ج ۱ ص ۵۴ و ۵۵).

امام رضا علیه‌السلام در پاسخ به سؤال فردی که از علم خداوند نسبت به موجودات خلق نشده می‌پرسد، می‌فرماید: علم خداوند، سابق بر مخلوقات است. سپس سه آیه از قرآن کریم را ارائه

شیشه را شکسته‌ام»، در این نکته تفاوت دارد که عبارت نخست، بر خلاف عبارت دوم، بر یکی از این دو پیش فرض معنایی: «فردی مجهول شیشه را شکسته است» یا «من شیشه را شکسته‌ام» مبتنی شده است. پیش فرض هرمنوتیک فلسفی به مفروضات قبلی فهمنده عبارت گفته می‌شود. بی تردید، قائل شدن به پیش فرض‌های معنایی به نسبت نمی‌انجامد و نباید آنها را مانند پیش فرض‌های هرمنوتیک دانست.

۱. ﴿ما از آنچه شما انجام می‌دادید، نسخه بر می‌داشتیم﴾.
۲. ﴿و اگر بازگردند، به همان اعمالی که از آن نهی شده بودند، باز می‌گردند. آنها دروغ‌گویان اند﴾.
۳. ﴿آیا کسی را می‌آفرینی که در آن جا فساد کند و خون‌ها بریزد، حال آن که ما به ستایش تو، تسبیح می‌گوییم و تو را تقدیس می‌کنیم؟ گفت: من چیزی را که شما نمی‌دانید، می‌دانم﴾.

می‌کند. به طور طبیعی این سه آیه به جهت رعایت اصل تناسب پاسخ با پرسش، می‌باید بر سابق بودن علم خدا بر مخلوقات دلالت کند. لذا هر سه آیه هر چند در ظاهر اشتراکی با هم ندارند، لیکن از حیث مضمون، هر یک به نحوی بر مدعا دلالت دارند و از این جهت، نظیر هم‌اند. در آیه ﴿... إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾، خداوند اظهار می‌دارد از انسانی که هنوز خلق نشده، چیزهایی می‌داند که ملائکه نمی‌دانند و این، همان سطح اظهار آیه است. در آیه ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا...﴾، لازمه فرموده خداوند، سابق بودن علم خدا بر اشیاست؛ اما آیه ﴿إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ...﴾ که در دلالت بر سابق بودن علم خدا بر اشیا، می‌باید نظیر دو آیه دیگر باشد، مبتنی بر پیش‌فرضی است که از واژه «نستنسخ» مستفاد است. «نستنسخ» به معنای انتقال و نوشتن از روی نسخه اصلی است، به گونه‌ای که با نوشتن نسخه جدید، نسخه اصلی باقی بماند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱ ص ۸۰۱)، همچنان که برخی روایات نیز بر این مطلب، دلالت دارند (ر.ک: قمی، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ۱۳۶۷، ص ۳۸۰، ح ۸). پس آیه در صدد بیان این معناست که ما آنچه را که شما انجام می‌دهید، در نسخه جدیدی می‌نویسیم (ر.ک: صادقی تهرانی، ۱۳۶۵ش، ج ۲۶ ص ۴۷۲). بر این اساس، پیش‌فرض آیه این است که می‌باید نسخه اصلی موجود باشد که در آن، اعمال مخلوقات، نوشته شده باشد و این استنساخ از روی آن نسخه اصلی صورت گرفته است. لازمه وجود نسخه‌ای که اعمال اولین تا آخرین انسان‌ها، در آن ذکر شده باشد، علم خداوند به مخلوقات حتی قبل از خلقت آنهاست.

نتیجه‌گیری

رویکرد روش‌شناختی و تحلیل روایات تفسیر موضوعی، موجب می‌شود زوایای دیگری از آن آشکار شود و ابعاد را که مفسران این عرصه تفسیری تا کنون بدان نپرداخته‌اند، هویدا گردد. این ابعاد در مورد فردی غیر از معصومان علیهم‌السلام، در دو زمینه دستیابی به محتوای آیات مرتبط و جمع‌بندی و تبیین آنها بررسی می‌گردد. پژوهش معکوس روایات، حاکی از آن است که می‌توان از طریق کلید واژه‌ها، جستجوی مفهومی و اطلاعات دایرة المعارفی مفسر، به آیات استنادی امام علیه‌السلام دست یافت. در زمینه تبیین و جمع‌بندی نظر قرآن، استنطاق آیات، راه‌گشاست. قاعده‌یابی در آیات، توجه به سطوح دلالتی آیات و مفهوم‌سازی آنها، برخی از راه‌کارهای استنطاق آیات قرآن است. البته در تفسیر موضوعی، ممکن است که نزع اتفاق بیفتد و از این رو باید به سیاق متن و فضاشناسی آیه، دقت کرد.

کتابنامه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن عاشور، محمد طاهر، التحرير و التنوير، بی جا، بی نا، بی تا.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.
- ابن النديم، محمد بن اسحاق، الفهرست، بیروت، دار المعرفة، ۱۳۹۸ ق.
- ایزدی مبارکه، کامران، شروط و آداب تفسیر و مفسر، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۶ ش.
- بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية مؤسسه البعثة، تهران، بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
- توفیق خالد، «التفسیر الموضوعی مقارنات بین السید الصدر و آخرین»، الفکر الإسلامی، سال هفتم، ش ۲۴ و ۲۵، رمضان ۱۴۲۱ ق، ص ۵ - ۸۸.
- جلیلی، سید هدایت، تفسیر موضوعی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷ ش.
- حکیم، سید محمدباقر، علوم القرآن، قم، مجمع الفکر الإسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۷ ق.
- حویزی عبدعلی بن جمعه، نور الثقلین، قم، اسماعیلیان، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ق.
- الخطیب، عبد الکریم، التفسیر القرآنی بالقرآن، بی جا، بی نا، بی تا.
- راد، علی، مبانی کلامی امامیه در تفسیر قرآن، تهران، سخن، ۱۳۹۰ ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، دمشق - بیروت، دار العلم - دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- رجبی، محمود، «تفسیر موضوعی قرآن از منظر استاد مصباح یزدی»، دوفصلنامه قرآن شناخت، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ ش، ص ۱۱۱ - ۱۴۶.
- رحیمیان، جلال و سید آیت الله رزمجو، مبانی زبان شناسی (۱)، شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۳۸۹ ش.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر قرآن ۲، قم، جامعه المصطفی العالمیه، چاپ سوم، ۱۳۸۷ ش.

- سیوطی، جلال الدین، الدرّ المنتور فی تفسیر المأثور، قم، کتاب‌خانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
- صادقی تهرانی، محمد، البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، بی‌نا، ۱۴۱۹ ق.
- _____، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۶۵ ش.
- صدر، سید محمدباقر، المدرسة القرآنیة، بیروت، دار التعارف، بی‌نا.
- طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- قائمی‌نیا، علیرضا، بیولوژی نص، تهران، فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
- _____، معناشناسی شناختی قرآن، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۹۰ ش.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم، دار الکتب، چاپ چهارم، ۱۳۶۷ ش.
- مسعودی، عبدالهادی، آسیب شناخت حدیث، قم، زائر، ۱۳۸۹ ش.
- _____، روش فهم حدیث، تهران، سمت و دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۴ ش.
- مسلم، مصطفی، مباحث فی التفسیر الموضوعی، دمشق، دار العلم، چاپ چهارم، ۱۴۲۶ ق.
- مشکاة الدینی، محمد مهدی، سیر زبان‌شناسی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۶ ش.
- معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، قم، مؤسسه فرهنگی تمهید، ۱۳۸۰ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه أهل البيت، چاپ دوم، ۱۴۰۹ ق.
- مطیع، مهدی و احمد پاکتچی و بهمن نامور مطلق، «معناشناسی در مطالعات قرآن»، دوفصل‌نامه پژوهش دینی، ش ۱۸، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۷-۲۶.
- النجاشی، احمد بن علی، فهرست أسماء مصنفی الشیعه، قم، اسلامی، ۱۴۲۴ ق.
- پوربهرز، بدالله، مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن، قم، دار العلم، ۱۳۸۳ ش.
- یول جرج، بررسی زبان، ترجمه علی بهرامی، تهران، رهنما، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.
- _____، کاربردشناسی زبان، ترجمه محمد عموزاده و منوچهر توانگر، تهران، سمت، ۱۳۸۵ ش.